

Történelmi fogalomtár a 9. évfolyam számára

[Forrás: Száray Miklós: Történelem I. Munkafüzet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.]

Jelmagyarázat:

→és dőlt betű:

~

a fogalomgyűjteményben kikereshető fogalom.

„tilde-jel”, a címszó helyettesítője, ha a címszó toldalékolt, a toldalékot kötőjellel kapcsoljuk

Aegyiptopithecus →*egyiptomi majom*

ager publicus: a közföldek Rómában, melyből a polgárjoggal rendelkezők részesülhettek, akik ezt mint magántulajdont kezelték. Róma hódításai során az ~ mennyisége megnőtt. Mivel jelentős részét ~ *patriciusok* szereztek meg, a →*plebejusok* érdekében sikertelen kísérletek történtek az ~-ből bérelhető földterület nagyságának a korlátozására (Licinius-Sextius-féle földtörvény).

agora: a görög város piactere, amely az üzleti és egyben a társadalmi élet központja volt.

akháj: görög törzs. A görögösből elsőként e törzs jutott magasabb kulturális szintre, s hozzá köthető a →*mükénéi kultúra*. A későbbiekben benépesítették Thesszáliát, a Peloponnészosz északi részét és Boiótiát. Az ~-ok alkalmazták a görög nyelvre a krétai írást (→*lineáris B*). Ez nyújtott segítséget a krétai írás megfejtéséhez.

áldozat: az istenek megnyerését szolgáló, a nekik kijáró tiszteletet kifejező cselekedet. Az ~-i szertartások vallásonként különbözőek voltak. Az ókorban általában gabonát, egyes állati testrészeket ajánlottak fel (pl. elégettek) a templomokban; azok előterében vagy más ~-i helyeken. A szertartásokat végezhatték papok (Egyiptom) vagy állami tisztviselők (Athén, Róma).

állam: meghatározott területen élő emberi közösség történetileg kialakult, tartós képződménye, amely a közösség fölötti főhatalmat gyakorolja. Olyan szervezet, amelyet a közösség hoz létre, ám bizonyos fokig el is különül a közösségtől (a társadalomtól). Az ~-nak belső és külső feladatai vannak (pl. gazdasági szervezőmunka, a belső rend fenntartása, védelem a külső támadások ellen stb.). Ezek ellátásához különféle eszközökkel (törvények, közigazgatási szervezetek, fegyveres testületek stb.) és anyagi forrásokkal (pl. adók) rendelkezik. Az első ~-ok a magántulajdon megjelenésekor, a differenciált társadalom létrejöttével alakultak ki az →*újkőkör* végén és a rézkor elején a Közel-Kelet térségében (Sumer, Egyiptom). Az ~ keretei között a vezető réteg megszervezte a közmunkákat (csatorna, erődítések), a külső védelmet, a hódító hadjáratokat, s fenntartotta a belső rendet.

államforma: az →*állam* szervezeti felépítését és az államhatalom érvényesítésének módszereit jellemző fogalom. Két alapvető ~ létezik: a királyság (monarchia) és a köztársaság, s ezeknek különféle jellegzetességei lehetnek (egyeduralom, diktatúra, alkotmányos formák, demokrácia stb.).

államtípus: fogalom, amely utal arra, hogy az →*állam* milyen tulajdonviszonyokkal jellemezhető →*társadalom* hatalmi szervezete, s a társadalom mely rétegei, csoportjai birtokolják az államhatalmat. A történészek többsége keleti (ázsiai), rabszolgatartó, feudális, kapitalista és szocialista ~-okat különböztet meg, de létezik másféle kategorizálás is.

állattenyésztés: a mezőgazdasági →*termelés* egyik ága. Az →*újkőkör* alakult ki a vadászatból, a →*háziásítás* révén. Az ~ lényege, hogy az ember az állatok ellátása és hasznosítása mellett a saját céljainak leginkább megfelelő fajták kialakulását igyekezett elősegíteni (pl. nemesítéssel). A felhasználásban is fejlődés figyelhető meg, a húsfogyasztástól kezdve a tej, a bőr és a gyapjú hasznosításán át az állatok igaerejének igénybevételéig.

állattisztelet (totemizmus): az →*őskőkör* végén megjelenő vallásos képzet, mely a közösséget valamely állatostól (medve, farkas, szarvas) származtatja, s tagjai ettől remélnék védelmet és segítséget (pl. a vadászat során). Gyakran tilos volt a totemállat vadászata.

allódiium: a kora középkorban kialakult uradalmakban a földesúr saját kezelésű földje, melyet a jobbágyokkal műveltetett meg (robot).

amphitheatrum (amfiteátrum): körszínház, jellegzetes római középület, amely a gladiatori játékok és egyéb viadatok színtere volt. Két egymásnak fordított félköríves színházból alakult ki, játéktere (az aréna) ellipszis alakú volt. A nagyobb ~-ok (pl. a Colosseum) akár 40-50000 embert is befogadhattak.

antropológia → *embertan*

apella: a népgyűlés elnevezése Spártában. Csak az elé terjesztett ügyekről tárgyalhatott, s csupán igennel vagy nemmel szavazhatott. Tagja minden 30. életévét betöltött szabad polgár.

apostol (a küldött szóból): Jézus tanítványainak elnevezése a Bibliában. A hagyomány szerint tizenketten voltak, s Jézus különleges hatalommal ruházta fel őket, hogy terjesszék a keresztény tanításokat (az →*evangéliumot*). Pál azért lehetett ~, mert bár nem volt Jézus tanítványa, egy látomás során közvetlenül tőle kapta az ~-i megbízatást.

archaikus kor: 1. az ókori Egyiptom történelmi korszaka (Kr. e. 3000-2700). Újkőkori →*öntözéses földművelés*en alapuló kultúra jellemezte. Ekkor alakult ki az egységes egyiptomi állam, a vallás, a →*hieroglif* és →*hieratikus* írás. 2. a görög történelem és művészet egyik korszaka (a Kr. e. VIII-V. század). Jellemzője a ~ polisz, a magántulajdon megerősödése,

valamint az →*arisztokrácia* és a →*démosz* politikai küzdelme. Athénben az ~ végén alakult ki a →*demokrácia*. A képzőművészetet a →*feketealakos kerámiák*, az építészetet a dór, majd a jón oszlopok, a szobrászatot merev testtartás jellemezte.

archeológia →*régészet*

Areioszpagosz: az Árész-domb tanácsa. Athénban az →*arisztokratikus köztársaság* idején az →*arkhónok* tanácsadó testülete. Tagjai a hivatali idejüket letöltött arkhónokból álltak. A →*démosz* térnyerésével ezen arisztokratikus intézmény befolyása folyamatosan csökkent, majd jogkörét erősen korlátozták (Kr. e. 461).

arianusok: Arius püspök követői, akik tagadták a →*Szentháromság* tanát, s egyedül az Atyát ismerték el istenségnek, míg Jézust csupán a legelső teremtménynek. A náicei zsinat (Kr. u. 325) tanaikat eretnekségnek, az ~-at pedig →*eretnekeknek* nyilvánította.

arisztokrácia (az arisztói [= legjobbak] görög szóból): a görög társadalom nagybirtokos, vezető rétege az ~ *átmeneti kortól*. A Kr. e. V. század elejéig, ha csökkenő mértékben is, de a politikai hatalom birtokosai voltak. Később tágabb értelemben az egyes országok földbirtokos vezető rétegét jelölte e fogalom.

arisztokratikus köztársaság: olyan →*államforma*, amelyben az állam vezetése, a politikai jogok szinte kizárólag az →*arisztokrácia* (a →*patriciusok*) kezében vannak. A görögöknél a ~ polisz fejlődésének egy szakasza (Athénban a Kr. e. VIII. századtól a Kr. e. VI. század végéig), a királyság és a ~ *demokrácia* közötti időszak (ám sokan a →*türannisz* rendszerét már nem számítják ide). Rómában az etruszk kort követő korszak (a Kr. e. VI. század kezdetétől), amely szűkebb értelmezés szerint a Kr. e. IV. századig tartott, tágabb értelemben azonban a köztársaság fennállásának teljes időszakát felelelte.

arkhón: Athénban az →*arisztokratikus köztársaság* idején az állam élén álló →*arisztokrata* származású hivatalnok. Kezdetben egy, majd három, végül kilenc ~-t választott saját köreiből az arisztokrácia, s mindegyiknek meghatározott feladatai voltak (pl. igazságszolgáltatás, külügyek, vallási ügyek stb.). Megbízatusuk a korai időkben életük végéig, majd tíz évre, legvégül egyéves időtartamra szólt. Hivatali idejük lejárta után az →*Areioszpagosz* munkájában vettek részt. A tisztség - jelentős feladatok nélkül - a →*demokrácia* időszakában is fennmaradt, ám az ~-okat sorsolással választották.

árutermelés: olyan gazdasági rendszer, amikor a ~ *termelés* célja nem a saját szükségletek kielégítése, hanem a felesleg, amelynek cseréjével, vagy eladásával fedezhetőek a szükségletek. Az ~ feltételezi a piacok és többnyire a →*pénz* jelenlétét.

átmeneti kor (vagy sötét kor): a görög történelem egyik korszaka a →*mükénéi kor* és az →*archaikus kor* között (Kr. e. XII-VIII. század). Ekkor lépett ki a görögség a keleti jegyeket mutató társadalmi keretből, jellemzővé vált a vas használata, kialakult a magántulajdon és a tulajdonosok állama, a →*polisz*.

átrium: a görög lakóház belső udvara, melynek közepén kis medence helyezkedett el. Ide nyílt a többi helyiség, innen kapták a fényt és az enyhét adó levegőt.

Australopithecus →*déli majom*

babiloni fogság: Nabu-kudurri-uszur, az Újbabiloni Birodalom uralkodója az általa elfoglalt Júdea lakosságának jelentős részét asszír szokás szerint →*deportálta*, Mezopotámiába hurcoltatta. A Kr. e. 586-517 közötti időszak jelentős változást hozott a →*zsidó* hitéletben. Ekkor vált Jahve a →*zsidók* egyetlen istenéből a mindenség egyetlen teremtőjévé és istenévé, vagyis kialakult az első tisztán →*egyistenhívő* (monoteista) vallás.

beneficium (jótétemény): adomány a kora feudalizmus idején. Többnyire földadomány (a hűbértartás első formája), de lehetett tisztség vagy javadalom is. Valamilyen szolgálatért adományozták, s birtoklása nem kötődött további feltételekhez, kötelezettségekhez. A ~ lényege, hogy nem öröklődött, illetve az adományozó bármikor visszavehetette.

Biblia: a kereszténység szent könyve, mely a zsidó hagyományokat tartalmazó Ószövetségből és a Jézus életét és az →*apostolok* iratait magába foglaló Újszövetségből áll. A ~-ba tartozó szövegek teljes gyűjteménye a Kr. u. IV. századra alakult ki.

boltozat: íves áthidaló vagy térfedő szerkezet, mely nagyobb belső terek kialakítását teszi lehetővé. Térhódítása az etruszkoknál kezdődött, majd a módszert tőlük átvevő rómaiak terjesztették el.

borostyánkő: a fenyőfák megkövesedett, áttetsző gyantája, amely rovarokat is magába zárhat. Az ékszerek értékes alapanyaga.

Borostyánút: Észak-Itáliától (Aquileia) a Balti-tenger partvidékéig haladó kereskedelmi útvonal az ókorban és a középkorban. Érintette a mai Sopron és Szombathely városokat. Északról prémek és →*borostyánkő* érkezett rajta, amiért a rómaiak pénzzel vagy ékszerekkel fizettek.

bölcselet (*filozófia*): a világ egészével, annak eredetével és megismerhetőségével (az ember és a világ kapcsolatával) foglalkozó tudomány. A görögöknél jelent meg. Kezdetben a + *tudományos gondolkodás* egészét felelelte, majd sorra leváltak róla a szaktudományok. A ~ alapkérdése az anyagi és a szellemi (anyagon túli) világ között fennálló viszony, s az erre adott válasz alapján megkülönböztetünk →*idealistákat* és →*materialistákat*.

brahmanizmus: ősi indiai többistenhívő vallás. A világot változtathatatlanak, örök törvények szerint lévőnek tekinti. Ez a felfogás érvényesül a $\rightarrow$ *társadalomról* alkotott képben is, mely a $\rightarrow$ *kasztrendszer* hirdetésében nyilvánul meg. A ~ a $\rightarrow$ *lélekvándorlás* alapján áll: a hívő megfelelő viselkedése esetén ez szüntetheti meg a jelen igazságtalanságait. Számos istene közül kiemelkedik Brahma (a teremtő), Visnu (a megtartó) és Siva (a pusztító). A ~ szent könyvei közül a Védák a legjelentősebbek.

bronz: az ón és a réz ötvözete. Keménysége révén a puha réznél jobb szerszámokat és fegyvereket készíthettek belőle. A Közel-Kelet térségében a bronz döntően a Kr. e. III. évezredben játszott szerepet (bronzkor).

buddhizmus: a $\rightarrow$ *brahmanizmus* mellett, annak hatására kialakult vallás, amely Buddha tanításain alapul (Kr. e. VI. század). Elveti a $\rightarrow$ *kasztrendszert*, de nem lép fel ellene aktívan, mivel a vallás lényege a lemondás, elfordulás a világ problémáitól, az egyén belső harmóniájának megtalálása meditáció útján. A földi életet szenvedésként fogja fel, melyet hitük szerint vágyaink okoznak. A vágyaktól tehát meg kell szabadulni, ki kell törni a lélekvándorlás körforgásából, el kell érni a végső nyugalom, a megsemmisülés állapotát ($\rightarrow$ *nirvána*). Így válhat az ember megvilágosodottá, buddhává. A ~ Indiából hamarosan kiszorult, de elterjedt Tibetben, Kínában és Hátsó-Indiában.

bulé (tanács): államhatalmi szerv Athénban. Előbb (Szolón idején) 400, majd (Kleiszthenész reformjai után) 500 tagja volt (ötszázak tanácsa). Minden $\rightarrow$ *phülé* 50-50 tagot küldött a tanácsba a polgárjoggal rendelkezők közül, sorshúzással. A népgyűlés ülései közötti időszakban kisebb ügyekben döntött, s előkészítette a fontos kérdéseket a népgyűlés számára.

censor: fontos ~ *magistratus* Rómában Kr. e. 443-tól. Csak $\rightarrow$ *patriciusok* tölthették be, s kezdetben két ~-t választottak, öt év időtartamra. A polgárok vagyonbecslését, vagyoni osztályokba való besorolását végezték, amely az adózás és a politikai szerepvállalás alapja volt.

cirill ábécé: Cirill és Metód által kialakított, majd tanítványaik által Bulgáriában továbbfejlesztett írás (IX. század). A görög írásjeleket a szláv nyelv hangjainak feleltette meg, s így az ábécé alkalmassá vált a szláv nyelv leírására.

cliens: a királyság és a köztársaság kezdeti időszakában a szerényebb vagyonú római polgárok, akik valamelyik $\rightarrow$ *patricius* $\rightarrow$ *nemzetséghez* tartoztak, s azok katonai kíséretét adták, vagy gazdasági és egyéb ügyeiket intézték.

colonus: szabad bérlő a római császárkorban. A csökkenő rabszolgaletszám miatt a nagybirtokok egy részét kis parcellákként szabad (esetleg saját földdel is rendelkező) embereknek adták ki művelésre, pénz, majd mindinkább terményhányad fejében. Kezdetben a birtokközpontoktól távolabb, majd mindenütt tért hódított e rendszer. Elterjedése révén (amely a Kr. u. III. századra tehető) a piacra vitt áru mennyisége csökkent, így az $\rightarrow$ *árutermelés* beszűkült. Később igyekeztek a ~ szabadságát korlátozni (pl. földhöz kötötték), s így a nagybirtokossal szembeni személyi függősége is kialakult.

comitia centuriata: népgyűlés Rómában a Kr. e. V. századtól, amelyen a polgárok (a $\rightarrow$ *plebejusok is*) századonként (centuriánként) képviseltették magukat. Mivel a katonai beosztás alapja is a vagyon volt, a ~ vagyoni alapon felépülő népgyűlés, ahol a leggazdagabbak (az öt vagyoni osztály közül az elsőbe tartozók) döntő fölényben voltak.

comitia curiata: a legősibb, nemzetségi alapon szerveződő népgyűlés Rómában, amelynek csak a $\rightarrow$ *patriciusok* lehettek tagjai, s döntései is csak e rétegre vonatkoztak.

comitia tributa: területi alapon szerveződő népgyűlés Rómában, amely a Kr. e. III. századtól a legfontosabb ügyekkel foglalkozott, de a $\rightarrow$ *senatus* és a $\rightarrow$ *magistratusok* mellett sohasem vált döntő tényezővé az állam életében.

consul (konzul): a római köztársaság korában a legfőbb $\rightarrow$ *magistratus*, az állam élén álló két hivatalnok elnevezése. A $\rightarrow$ *senatussal* együtt irányították a köztársaságot. Háború esetén a hadsereg parancsnokai voltak. Tisztségüket egy évig tölthették be. Kezdetben csak $\rightarrow$ *patricius* lehetett ~, majd az egyikük a $\rightarrow$ *plebejusok* köréből került ki. A császárkorban az uralkodók egyik címévé vált.

crô-magnoni ember $\rightarrow$ *Homo sapiens*

csapóhíd: az első pun háborúban a punok tengeri fölényét megszüntető római újítás. A római hajó a megtámadott ellenséges hajóra ~-at vetett át, így magához kötötte azt, és a hídon átözönlő római katonák a számukra kedvezőbb szárazföldi harcot rákényszeríthették a tengeri harcban jártasabb punokra.

császárkultusz: a császárok istenként való tisztelete a Római Birodalomban. A császárkor kezdetétől megfigyelhető. A birodalom válsága idején, amikor a régi kultuszoktól elfordultak az emberek, politikai jelentősége növekedett. A $\rightarrow$ *despotikussá* váló császári hatalomnak szüksége volt az alattvalók keleties, vallásos tiszteletére. A ~ megerősítésére tett kísérletek vezettek a nagy keresztényüldözésekhez, mivel a $\rightarrow$ *keresztények* mereven szembehelyezkedtek e kultusszal.

cserépszavazás (osztrakizmosz): eljárás, amelyet Kleiszthenész vezetett be a zsarnokság megelőzésére (Kr. e. 508-ban). Bármely polgár kérhette a ~ megrendezését, ha úgy gondolta, hogy valaki zsarnokságra tör. Ha a szavazás érvényes volt (6000 szavazat), akkor a bedobott cserépdarabokon legtöbbször szereplő polgárt 10 évre száműzték a városból, de vagyonát megtarthatta. A ~ Athén belpolitikai harcainak egyik eszközévé vált, a politikai ellenfeleket ezzel a módszerrel lehetett eltávolítani.

dareikosz: I. Dareiosz (Kr. e. 522-486) óperzsa uralkodó által veretett, értékálló aranypénz.

déli majom (Australopithecus): az 5,5 és 2 millió évvel ezelőtti időszakban Afrikában élt főemlős. Agytérfogata már 600 cm³, fogazata az emberre jellemző U alakot követte, de koponyáján megtalálható a csimpánzokra jellemző csonttaréj. Két lábon járt, s már használt ún. *→nem formatartó eszközöket*. Feltehetően az emberré válás folyamatának egyik mellékágát képezte.

déloszi szövetség: katonai és gazdasági szövetség, amelyet Athén vezetésével hoztak létre a perzsák elleni támadó háborút támogató görög *→poliszok* (Kr. e. 478). A perzsák legyőzése után a ~ Athén „gyarmatbirodalmává” vált. Az erőfölényben levő város kényszerrel tartotta össze a szövetséget, s brutálisan megbüntette a kilépni szándékozókot (pl. Naxosz elpusztítása). A tagok adóvá váló pénzügyi hozzájárulásaiból tartotta fenn Athén hatalmas flottáját, és ebből fedezte a nagy formátumú építkezéseket. A ~ a peloponnészoszi háború végén szűnt meg.

demográfiai robbanás: népességrobbanás. Egy közösségen vagy egy területi egységen belül a népességszám ugrásszerű növekedése (lásd: *→népszaporulat*). A ~ oka többnyire az, hogy kedvező hatásokra (pl. élelemtermelés megindulása az *→újkőkorbán*, a járványok megszűnése stb.) csökken a halálozás, a születések száma pedig változatlan marad.

demokrácia: népuralom, a görög ~ *démosz* (= nép) szóból. A szabad polgárok irányították és ellenőrizték az *→állam* működését azáltal, hogy részt vehettek a hatalom intézményeinek (*→népgyűlés*, *→bulé*, *→esküdtbíróság*) munkájában, s betölthettek állami hivatalokat. A népakarat a szavazásokon, a többségi elv alapján érvényesült. A ~t Athénban Kleiszthenész reformjai alapozták meg, s fénykorát Periklész idején élte (Kr. e. V. század), amikor ténylegesen biztosította a szabad polgárok számára a beleszólást államuk életébe. A vagyoni különbségek elmélyülésével a ~ egyre formálisabbá vált, s hamarosan elenyészett. A görög poliszok egy részében megvalósult közvetlen ~ helyett az újkori államokban a képviselői ~ alakult ki (a nép választott képviselők útján gyakorolja a hatalmat).

démosz (görög nép szóból): a görög *→társadalom* egyik rétege: kereskedők, kézművesek, parasztok. A Kr. e. VIII-VI. században a gazdasági fejlődés hatására egyes csoportjai meggazdagodtak, társadalmi súlyuk megnőtt. Fokozatosan politikai jogokat nyertek, s kivívták a *→demokráciát*.

démotikus írás (a görög népi írás elnevezéséből): a Kr. e. I. évezred elején létrejött egyiptomi írás, amely a *→hieratikus írásból* ered. A sok rövidítés gyorsabbá, de nehezebben olvashatóvá tette. A *→kereszténység* megjelenéséig maradt fenn.

deportálás (a latin elszállít szóból): bizonyos szempontok alapján (vallás; bőrszín, nemzetiség) elkülönített embertömeg, vagy egész népek kényszerrel új lakhelyre, gyűjtőtáborba, munkatáborba való költöztetése. Az ókorban az asszírok alkalmazták, de a módszert átvette tőlük az Újbabiloni Birodalom is (*→babiloni fogság*).

despotizmus (a görög despota [= úr] szóból): korlátlan egyeduralom, amikor az uralkodó hatalmát semmilyen törvények vagy szabályok nem mérséklék. Elsősorban az ókori Keleten jellemző. A despoták az ókorban hatalmukat isteni származásukkal is alátámasztották.

diadokhoszok: Nagy Sándor hadvezérei, akik Alexandrosz halála után felosztották egymás között birodalmát (Ptolemaiosz, Szeleukosz, Antigonosz).

dialektika: tudományos szemléletmód, amely a világ jelenségeit a folytonos változásokkal magyarázza. E változások okát az ellentétes dolgok, jelenségek kölcsönhatásában fedezi fel. Az ókorban leghíresebb képviselője Hérakleitosz.

diaszpóra (a görög szétrajárás szóból): a történelemben egy nép vagy vallási közösség szétszóródását értjük alatta, de jelenti e szétszóródás után az idegen közegbe került közösséget is. Az ókorban elsősorban a zsidóság történetéből ismert, pl. a jeruzsálemi templom lerombolását (Kr. u. 70), majd a Bar-Kochba lázadás leverését (132-135) követően.

diktátor (dictator): teljhatalommal rendelkező katonai és polgári vezető Rómában a köztársaság korában, akit végveszély esetén választottak ki a *→consulok*. Intézkedéseiről hivatala lejártá után sem kellett elszámolnia. E hivatalt csak fél évre lehetett elnyerni.

dogma (a görög vélemény, határozat kifejezéséből): mindenki számára kötelező, és senki által nem vitatható hittétel.

domesztikáció: házasítás. Az *→újkőkorbán* lezajló folyamat. Az első házasított állat feltehetően a kutya volt, még az *→őskőkorbán*, majd az újkőkor során a juh, a kecske, a szarvasmarha, a sertés és a szamár, az ókorban pedig a ló, a teve és az elefánt szegődött az ember szolgálatába.

dominatus (a latin dominus [= úr] szóból): a Római Birodalom válsága idején Diocletianus által bevezetett nyílt császári egyeduralom, amely a *→despotizmus* jegyeit mutatta. A köztársasági formák teljes elvetésével, a hadsereg erősítésével kívánta megszilárdítani a helyzetet, de az ehhez szükséges adók további emelése hosszú távon elmélyítette a válságot.

dór: az utolsóként színre lépő görög törzs. A ~-ok a Kr. e. XIII. században törtek előre, vagy ekkor vándoroltak be Görögországba. A *→műkénéi kultúrát* elpusztítva teremtettek új korszakot. ~-ok lakták Spártát.

dravidák: India déli részének sötét bőrű lakói. Feltételezhetően ők voltak az Indus-völgyi kultúra hordozói, akiket az *→indoeurópai* árnjak leigáztak.

Dryopithecus *→erdei majom*

dzsihád (arabul szent háború): az *→iszlám* szent parancsa a hit erőszakos terjesztésére. A ~ nevében sikerült egységbe kovácsolni az egymás ellen küzdő arab törzseket. Hitük szerint az ilyen háborúban elesett harcos egyenesen a Paradicsomba jut.

edubba (a sumer „tábla háza”): a sumerek iskolája, ahol szigorú körülmények között tanították a jövő hivatalnokait írni és olvasni. A gyakorlás érdekében másolták le számtalanszor a sumer irodalom nagy részét, s e szövegek ennek köszönhetően maradtak ránk napjainkig.

egyiptomi majom (Aegyptopithecus): a főemlősök mintegy 35 millió éve élt közös őse. A macska nagyságú emlős még nem mutatott a főemlősökre jellemző vonásokat.

egyistenhit (monoteizmus): olyan vallási felfogás, mely szerint a világot egyetlen isten teremtette és irányítja. Először a zsidóság körében alakult ki → *babiloni fogság*). Korunk nagy világvallásai közül a → *kereszténység* és az → *iszlám* is monoteista.

ékírás: a sumerek által kialakított kép-, majd szótagírás. Elsősorban kisméretű agyagtáblákra írták, háromszögletű pálcával, melynek ék alakú lenyomatából származik az írás elnevezése. Kezdetben jobbról balra, majd balról jobbra rótták a jeleket. Mezopotámiában az ~ egészen a perzsák megjelenéséig használatos maradt, s elterjedt a hettiták és az iráni népek között is.

ekklészia: a népgyűlés elnevezése Athénban. A → *demokrácia* idején (a Kr. e. V. századtól) minden fontos döntés letéteményese. Tagjai a 20. életévüket betöltött szabad polgárok, akik közül mindenki javasolhatott törvényeket.

embertan (antropológia): az emberszabású lények kifejlődésével, testi felépítésével, térbeli és időbeli elterjedésével foglalkozó természettudomány.

enszi: a sumer városok főpapja, a → *templomgazdaság* irányítója, s gyakran a városállam vezetője.

ephoroszok (felügyelők): az állam tényleges vezetői Spártában (bíráskodás, tisztviselők ellenőrzése, külpolitika). Öten viselték ezt a tisztséget, akiket a 30. életévüket betöltött spártai polgárok közül választottak ki.

erdei majom (Dryopithecus): 10-15 millió évvel ezelőtt megjelenő, s mintegy 7 millió éve eltűnt főemlős. Eurázsia trópusi őserdeiben élt, feltehetően már csak a csimpánz és az ember közös őse, bár a fejlődés következő, afrikai láncszemével a kapcsolat nincs kimutatva. Az agykoponya mérete még szerény, de fogazata már fejlettebb (kisebb szemfogak). Magyarországon ide sorolható a Rudabányán előkerült lelet (→ *Rudapithecus Hungaricus*).

eretnek: aki nézeteiben eltér valamely vallás vagy egyház hivatalosan elfogadott hittételeitől, tanításaitól. Az ~ csoportokat általában kiközösítik, üldözik.

esküdtbíróság (héliaia): az igazságszolgáltatással foglalkozó testület Athénban. Szolón vezette be. Összesen 6000 tagja volt, s 12 fős tanácsokban ülésezett. A polgárok sorsolás útján vettek részt munkájában.

evangélium (a görög örömhír szóból): Jézus életéről és működéséről beszámoló szövegek, melyek közül négyet (Márk, Máté, Lukács és János) az Újszövetség tartalmaz.

faj: rendszertani kategória a biológiában. Az egy ~-ba tartozó élőlények közös ősöktől származnak és szaporodni képes utódokat hoznak létre. Az emberré válás során a főemlősök több ~-a váltotta egymást. Ma egyetlen emberfaj él, a → *Homo sapiens*, mely → *fajtákra* osztható.

fajta: a → *fajon* belül azonos jegyeket mutató csoportok megnevezése. Az emberi fajon belüli ~-ák az európid, a mongolid és a negrid.

falanx: olyan katonai alakzat, melyben a katonák meghatározott számban egymás mellett és mögött szorosan helyezkednek el, s összezáródó pajzsaik védelmében, sündisznószerűen előreálló lándzsaerdejükkel támadnak vagy védekeznek. A görögök fejlesztették ki, és a makedónok terjesztették el.

falu: az → *újkőkorszakban* kialakult településforma, melyet a letelepült földművelő életmód hívott életre. A későbbiekben is a mezőgazdasággal foglalkozó népesség lakóhelye.

farizeusok (a héber elzárkózókból): Jézus idején a jómódú polgárok és írástudók, akik az új hittel szemben a régi hagyományokat képviselték.

fazekasság: a képlékeny agyagból használati tárgyakat létrehozó mesterség. Az → *újkőkorszakban* a termelés felesleget eredményezett, s ezt tárolni kellett. Kezdetben agyaghurkákból, majd fazekaskorong segítségével állították elő az agyagedényeket. Előbb csak a napon szárították ezeket, majd megjelent a kiégetés nyílt tűzön illetve kemencében. Az edényeket többnyire díszítették is. A cserépedények megjelenésével ugrásszerűen gyarapodtak a régészeti leletek, ami nagy segítséget ad a múlt rekonstruálásában.

feketealakos kerámiák: a görög → *fazekasság* technikája, amely a Kr. e. VIII-VI. században jellemző. A kerámia természetes színére festették az alakokat fekete vagy más színű festékekkel.

feketelistázás (proscriptio): a törvényen kívül helyezett politikai ellenfelek névsorának közzététele. A listán szereplőket bárki büntetlenül megölhette, sőt feladók részesedtek vagyonukból. A ~-t először Sulla alkalmazta diktatúrája alatt (Kr. e. 83-79).

fetisizmus → *tárgytisztelet*

feudalizmus: társadalmi rendszer, amelyben a társadalmi kapcsolatokat alapvetően a földtulajdon és a →*jobbágy*-földesúr viszony határozza meg. A társadalom csoportjai között nincs jogegyenlőség, s fontos szerepe van a kiváltságoknak. A ~ tágabb értelmű fogalom, mint a →*hűbériség*.

feudum: átörökíthető hűbérbirtok. A kora középkorban, a VIII. század végétől elterjedő adománybirtok, mely a megadómozott számára pontosan meghatározott kötelezettségekkel járt (többnyire katonai szolgálattal az adományozónak). Az adományozó (→*senior*) és az adományozott (→*vazallus*) közötti kapcsolatot az ünnepélyes hűbéri eskü is kifejezte.

filiszteusok: →*indoeurópai nép*, mely a →*tengeri népek vándorlása* során nyomult Palesztina földjére. Latin nevükből származik a római provincianév (Palesztina) is. A ~ zsidó állam a ~-kal folytatott küzdelmek során alakult ki.

filozófia →*bölcsélet*

fiscus: kincstár. A római császárkorban Claudius alakította ki a pénzügyek szakszerű állami kezelése érdekében.

fórum: piactér, a görög →*agora*. Az üzleti élet mellett a közélet központja. A nagyvárossá fejlődő Róma legjelentősebb középületei találhatóak a Forum Romanumon.

földtan (geológia): földünk anyagi és szerkezeti felépítésével, fejlődésével foglalkozó természettudomány. A földtani rétegek kormeghatározásával, az egykori éghajlati környezet és élővilág felvázolásával segíti a →*régészet* és a történettudomány munkáját.

fríz: domborműsor, az épületek párkánya alatt húzódo sáv. A görög és római építészet kedvelt díszítőeleme. Főleg mitológiai témájú eseményeket ábrázoltak, s a domborműveket festették is.

függőleges síkú szövöszék: a szövés kezdetleges, de az →*újkőkorban* forradalmian új eszköze. A hosszanti (függőleges) szálakat fakeretre függesztették, s ezekbe szőtték a keresztszálakat. A szálakat feszítő nehezekek (kő- vagy csontdarabok) fennmaradtak a régészeti leletekben.

geológia →*földtan*

geruszia: a vének tanácsa Spártában. 28 vénből és a 2 királyból álló testület, mely meghatározta, miről tárgyalhat a népgyűlés (→*apella*), s ha döntését az állam számára kedvezőtlennek ítélte, feloszlathatta azt. Tagjait a népgyűlés választotta közfelkiáltással a 60. életévüket betöltött spártai polgárok közül.

gladiátorok: az etruszk halotti viadalokból kifejlődő cirkuszi játékok szereplői, akik egymással vagy vadállatokkal küzdöttek meg a közönség szórakoztatására. Többnyire rabszolgák, akik azonban vagyont gyűjthettek és sikereik révén szabadabbá válhattak.

glagolita: a morvák körében Cirill és Metód által kialakított, a szláv nyelv leírására alkalmas ábécé, mely egy ideig fennmaradt Horvátországban.

görög gyarmatosítás: a Kr. e. VIII-VI. században lejátszódó folyamat. A →*tülnépesedés* következtében a görög városok lakosságának egy része kivándorolt, és új településeket, ún. gyarmatvárosokat hozott létre. A gyarmatvárosok nem függtek az anyavárosoktól, de a gazdasági kapcsolataik erőteljesek voltak. Főleg élelmiszereket szállítottak az anyavárosoknak, míg azok elsősorban késztermékeket. A ~ hatására kitágult a görög világ (Dél-Itália, Kis-Ázsia és a Fekete-tenger partvidéke). Fellendült a kereskedelem, elterjedt a pénz használata, az anyavárosokban fejlődött az ipar, és belterjesebbé vált a mezőgazdaság.

görögtűz: a bizánciak által feltalált, vízzel elolthatatlan, égő anyag, melyet a tengeri harcokban és a várvédelemben alkalmaztak sikeresen. Szerepet játszott az arabok visszaverésében is.

gyula: a →*kettős fejedelemségen* belül a magyar törzsszövetség katonai vezetője, a tényleges hatalom birtokosa.

hangjelölő írás: az írás kialakulásának jelentős állomása, mikor egy jel már csak egy hangot jelöl, s így a beszéd rögzítésére könnyen megtanulható és alkalmazható módszer áll rendelkezésre. Elsőnek Föníciában alakult ki (Büblös, Kr. e. 1100 körül), bár ekkor a 22 írásjel még csak mássalhangzókat tartalmazott. Ebből az írásból alakult ki a →*héber* és az arab írás. A föníciaiaktól a görögök vették át, s egyben magánhangzókkal egészítették ki.

harci szekér: az ókor kedvelt fegyvere. Ló húzta, nagy mozgékonyt és ugyanakkor védelmet biztosított a rajta álló harcosnak, aki lándzsával, nyíllal esetleg valamilyen vágófegyverrel harcolt. Először a sumeroknál tűnt fel négykerekű, majd a hettitáknál kétkerekű változata. A ~-et a görögök, majd a rómaiak is alkalmazták, s a kengyelt nem ismerő ókor egész időszakára jellemző.

héberék: zsidók. →*Sémi* népcsoport, amely Kr. e. XIII. században vándorolt be Palesztinába. A helyi lakossággal és a →*filiszteusokkal* küzdve, Egyiptom meggyengülése idején, a XI. században alakult ki államuk (Saul, Dávid, Salamon). A Kr. e. VIII-VII. században asszír, majd újbabiloni, később perzsa fennhatóság alatt éltek. A →*hellenisztikus kor* után római, majd arab uralom alá kerülnek. A római korban megkezdődött szétszóródásuk (→*diaszpóra*), melynek következtében szinte teljesen eltűntek korábbi hazájukból, ahová csak a XIX. század végétől áramlottak vissza. Jelenlegi államuk, Izrael 1948-ban alakult.

héliaia →*esküdtbíróság*

hellenizmus: történelmi korszak az ókori Keleten a Kr. e. III. és a Kr. e. I. század között. Kialakulása azzal magyarázható, hogy a Nagy Sándor által meghódított területeken elterjedő görögység átalakította e területek gazdaságát, társadalmát és

kultúráját. A helyi társadalmak és a kiváltságokat élvező görög népességű városok együttélése az árutermelés, a kereskedelem fellendülésével járt. A politikai berendezkedés → *despotikus* volt. A keleten felhalmozódó tapasztalati ismeretanyag és a görög rendszerező tudományosság találkozása a tudományok fejlődését okozta. A kultúra az egyéni problémákkal foglalkozott.

helóták: a legyőzött → *akhájok* utódai Spártában. Jogállásuk a klasszikus rabszolga és a → *közrendű szabadok* között határozható meg. Ahhoz a földterülethez (osztályrészhez) tartoztak, amelyet a szabad spártaiaknak utaltak ki. Nem adhatók el, de földhöz kötöttek és szolgáltatásra kötelezettek. Családjuk; személyes tárgyaik lehettek, ugyanakkor esetenként büntetlenül lemészárolhatták őket. Krétán és Thesszáliában alakultak ki hasonló rétegek.

hidzsra: Mohamed Mekkából Medinába történő távozása („menekülése”) 622-ben. Ez az időpont a mohamedán időszámítás kezdete.

hierarchia (szent uralom): 1: rangsor egymással kapcsolatban levő személyek vagy dolgok között. 2. a keresztény egyházon belül a III. században kialakult irányítási rendszer, mely az egyes tisztségek rangsorán, a felsőbbség feltétlen tekintélyén nyugodott.

hieratikus írás (a görög papi írás kifejezésből): az → *archaikus korban* kialakult, bonyolult szótagírás Egyiptomban. Tulajdonképpen a → *hieroglif írás* folyóírása. A gyorsabb → *démotikus írás* szorította ki, s ezután papi szövegek lejegyzésére használták, innen ered görög elnevezése is.

hieroglif írás (a görög szent véset kifejezésből): a legősibb egyiptomi írásfajta. Az → *archaikus korban* fejlődött ki a képirásból, megőrizte annak képi jellegét, de valójában bonyolult szótagírás. A fontosabb szövegeket a későbbi korokban is ezzel a díszes írással örökítették meg. Megfejtője François Champollion volt, a Rosette-i kő feliratai segítségével.

hikszoszok (hükszoszok): Egyiptomot meghódító, és a Kr. e. XVII-XVI. században uralma alatt tartó nép (uralmuk a → *Középbirodalom* és az → *Újbirodalom* közötti átmeneti időszak). Valószínűleg → *sémi* eredetűek, s Palesztina felől érkeztek. Sikereiket → *harci szekereiknek* és vasfegyvereiknek köszönheték. Egy évszázados uralmuk során terjedt el a Nílus mentén a ló ismerete és a vas használata. Az egyiptomi őslakosság ezeket átvéve rázta le uralmukat.

Homo erectus: felegyenesedett ember. Előember, amely 1,5 millió éve jelent meg Afrika és Eurázia területén, s mintegy 300 000 évvel ezelőttig népesítette be az Óvilágot. Agytérfogata már kb. 900 cm³, ismerte a tüzet, nagyobb csoportokban élt, → *kavicseszközöket* alkalmazott. Főbb lelőhelyei: Olduvai-szakadék, Peking, Jáva, Vértesszőlős.

Homo habilis: ügyes ember. Kelet-Afrikában 2 millió éve élt főemlős. A ~-t már előembernek tekinthetjük, agytérfogata kb. 750 cm³, emberi fogazat, a tűz ismerete és a → *kavicseszközök* használata jellemzi.

Homo sapiens: gondolkodó ember, a mai ember közvetlen őse. 100 000 évvel ezelőtt jelent meg, s fokozatosan terjedt el Földünkön. Egyetlen → *fajt* alkot, de a bőr színe szerint → *fajtákra* oszlik. Agytérfogata 1500 cm³, koponyájáról eltűnt a konty, s jellemzőjévé vált az állésűcs. Továbbfejlesztette az eszközöket, megjelent az íj és a nyíl. A 30 000 éves crô-magnoni leletről crô-magnoni embernek is nevezik. Gondolkodása összetettebbé vált: hogy hitt a túlvilágban, azt a ~ *zsugorított temetkezések* bizonyítják. Főbb leletei Magyarországon: Istállóskői- és Szeleta-barlang, Lovas.

hoplita: a Kr. e. VII-VI. századra kialakult görög nehézfegyverzetű gyalogos katona elnevezése. Fegyverzete sisak, mellvért, pajzs, dárda, rövid, egyenes kard. Felszerelése költséges volt, így soraiban elsősorban a → *démosz* módosabb tagjait találjuk. A csatákban a ~ harcosok döntő tényezővé váltak, s ez elősegítette e réteg társadalmi, politikai térnyerését.

horda: emberi közösség az → *őskőkorszakban*, melyhez az együttlakó és vadászó emberek tartoztak. A ~-án belül a munkamegosztás alapja az életkori és nemi különbség volt. A ~ összetartozásának fontos tényezője volt a → *mágikus* szertartásokat végző varázsló.

hűbéri lánc: a ~ *társadalom* fegyveres rétegei között fennálló személyes kapcsolatrendszer, az alá- és fölérendeltségi viszonyok összessége a kora → *feudalizmus* idején Európa nyugati és egyes déli területein. A kapcsolat alapja a földadomány (hűbértartok, lásd: → *beneficium* és → *feudum*), illetve az ennek fejében adott hűbéri eskü. Az adományozó a hűbérúr (→ *senior*), az adományban részesülő a hűbéres (→ *vazallus*). A ~ elején az uralkodó állt, mint legfőbb birtokadományozó, a végén pedig a katonai felszereléssel önmagukat még ellátni képes kisbirtokosok. A király akaratát hűbéresei hajtották végre, így a kora feudális állam a ~ segítségével működött.

hűbériség, hűbéri társadalom: a → *hűbéri lánc* alapján szerveződött társadalmi és politikai-hatalmi rendszer a kora → *feudalizmus* idején. Mivel a ~ minden szintjére igaz, hogy a hűbéres csak a közvetlen felette álló hűbérúrhoz kötődik; e társadalomra jellemzőek a belső fegyveres konfliktusok (anarchia).

idealizmus: világnézet és filozófiai szemlélet, amely a szellemi (anyagön kívüli) világot tekinti elsődlegesnek az anyaggal szemben. Az ~ nem feltétlenül jelent vallásosságot.

indoeurópai: népcsoport és → *nyelvcsalád*, melybe a ma élő európai népek és nyelvek nagy része (francia, olasz, német, angol és a szláv nyelvek stb.) tartozik. Az ~ népek őshazája valószínűleg a Közép-Európa és Dél-Oroszország közötti térség volt, ahonnan Kr. e. 2000 körül vándoroltak szét. Az ókorban ~ nyelv az árják, a médek, a perzsák, a hettiták, a görögök, a latinok, a germánok és a kelták nyelve.

insula (a latin sziget szóból): bérházak tömbje a római korban. Az ~-kat szűk, minden komfort nélküli egészségtelen lakások jellemezték.

ión: görög törzs. Attika, Euboia és az Égei-tenger szigeteinek nagy részét, valamint Kis-Ázsia földközi-tengeri partvidékének Kr. e. VI. században virágzó görög városait (Iónia) is ők lakták.

iszlám (az arab belenyugvás, meghódolás kifejezésből): a Kr. u. VII. században keletkezett, →*zsidó*, →*keresztény* és pogány arab hagyományokat is ötvöző →*monoteista* vallás. Alapítója és prófétája Mohamed. Hittételei a →*Koránban* találhatóak. Az ~-nak nincs önálló egyházszervezete, s nem különül el a világi és az egyházi hatalom sem.

jobbágy: földesúri fennhatóság alatt álló, mezőgazdasággal foglalkozó társadalmi réteg a →*feudalizmusban*. Az általa megművelt teleknek csupán használója, ezért a tulajdonos földbirtokosnak különféle szolgáltatásokkal tartozott (→*robot*, terményadó, ajándékok stb.). (A munkát saját eszközeivel és állataival végezte.) A kora középkor végén alakult ki Nyugat-Európában a volt →*colonusokból*, →*rabszolgákból* és szabad harcosokból, s később egész Európában jellemzővé vált. A ~-ok helyzete, kötelezettségei időszakonként és területenként változtak, de a szabad költözés jogát általában sikerült megszerezniük.

Julián-naptár: a Julius Caesar által meghonosított új naptár amely – egyiptomi csillagászok segítségével – javította a régi naptár hibáit. Bevezette a szökőévet, s így pontosította az időszámítást. A ~-t csak a XVI. században korrigálta ismét a Gergely-naptár.

kádi: az →*iszlám* világban a vallási előírások alapján ítélező bíró.

kalandozások: a magyarok 907-955 között zajló zsákmányszerző hadjáratainak gyűjtőneve. A hadjáratok zöme Nyugat-Európa, Itália és Bizánc felé irányult, ahol nagy zsákmány várt rájuk. Megkönnyítette a vállalkozásokat, hogy Nyugat-Európa a →*hűbéri* széttagoltság következtében megosztott volt. A hadjáratoknak a szász dinasztia vezetésével kialakuló Német Birodalom megerősödése vetett véget (Merseburg, Augsburg).

kalifa (az arab helyettes szóból): uralkodói cím az →*iszlám* világban. Mohamed utóda, s az állam és a vallás összefonódása révén az arabok →*despotikus* vezetője. 1517-től a címet a török szultánok viselték.

kancellária: a királyi udvar írásbeli tennivalóinak lebonyolítását (pl. az oklevélkiadást) végző hivatal. A középkorban az első ~-át Nagy Károly hozta létre.

Karoling-minuszkula: a Nagy Károly udvarában kialakult, jól olvasható latin kisbetűs írásforma. Nagy szerepe volt a pontos latin írásbeliség elterjedésében.

kaszt (a portugál tiszta kifejezésből; Indiában **varna**): zárt társadalmi csoport, amelybe az egyén születés révén kerül, s amelyet a földi lét során nem hagyhat el. (Csak a →*lélekvándorlás* biztosít kiutat, az újjászületések révén.) A kasztrendszer Indiában az árja hódítás következtében alakult ki, s a →*brahmanizmus* igazolta. A számos kasztot négy fő kasztba sorolhatjuk: brahmanok (papok), ksatriák (katonai vezető réteg), vaisák (árja közrendűek), sudrák (leigázott őslakók). E négy ~ egyikébe sem tarozók a páriák (érinthetetlenek).

katarakta: a Nílus zuhatagainak ókori elnevezése. A ~-ák mentén húzódott az ókori Egyiptom határa.

katolikus (a görög egyetemes kifejezésből): az 1054-es egyházszakadás után létrejövő nyugati kereszténység elnevezése. A római egyház latin nyelvű, vezetője a római pápa.

kavicsesközkök: a kettőtört folyami kavicsok éles felületét kihasználó kezdetleges szerszámok. A →*Homo habilis* használta először, s találtak ilyeneket a vértesszőlősi ember telephelyén is.

kende: a →*kettős fejedelemségen* belül a magyar törzsszövetség kultikus vezetője. Feladata a kapcsolattartás az égiekkel.

kereszténység: a Kr. u. I. században kialakult →*monoteista* vallás. Tanításainak lényege: hit az egyedüli, öröktől fogva létező, mindenütt jelenlevő és mindenható Istenben (→*Szentháromság*) és a halál utáni feltámadásban, üdvözülésben. Hirdeti a szeretet, az emberek közötti megértés fontosságát. A alapítója és központi alakja Jézus, aki maga is az Isten, és földi működésével megmutatta az isteni természetet, halálával pedig minden hívőt megváltott bűneitől. Szent könyve a →*Biblia*.

kettős fejedelemség: a hatalommegosztás rendszere néhány nomád államalakulatnál (törzsszövetségnél). Külön méltóság birtokolja a tényleges katonai és bírói hatalmat, valamint a kultikus hatalmat. A ~-et a magyarság a kazároktól vette át Levédiában (lásd: →*gyula* és →*kende*). Őseink e rendszert egészen 904-ig, Kurszán haláláig fenntartották.

khitón: az ókori görög nők ruhája, melyet négyszögletes szövettarabból hajtogattak, s gombok és tűzők segítségével a vállakon átvetve viseltek.

klasszikus kor: görög történelmi és művészettörténelmi korszak (Kr. e. V-IV. század). Virágzó →*árutermelés* jellemezte, és sok rabszolga dolgozott a termelésben. A →*démosz* sok poliszban előre tört, s helyenként kialakult a →*demokrácia*. Az időszak végére jelentősen növekedtek a poliszon belüli vagyoni különbségek és a poliszok közötti ellentétek. A ~ a görög kultúra aranykora. A kor szobrása mozgalmas, érzelmeket kifejező (Müron, Pheidiasz), fénykorát élte a görög drámairodalom, a színház, a →*filozófia* és a történetírás.

klérus: az egyháziak görög eredetű elnevezése. A kifejezés a klérosz (= rész) szóból ered, s azokra utal, akik részt kaptak a keresztény közösség vagyonából.

konfucianizmus: Kung Fu-ce (Konfucius) által kidolgozott tanítások rendszere. Középpontjában az erkölcsös életre való törekvés, a közösség és a jó uralkodó által irányított állam szolgálata áll.

Korán (az arab olvasmány szóból): az →*iszlám* szent könyve, amely a hittételeket, az öt fő parancsot (→*egyistenhit*, böjt, zarándoklat, alamiznaosztás, napi ötszöri ima) tartalmazza. A mohamedán törvénykezés alapja.

Középbirodalom: Egyiptom történeti korszaka (Kr. e. 2060-1780). A fáraók hatalma korlátlan maradt, ám megnőtt a vezető réteg (a →*nomoszok* kormányzói) és az Amon-papság befolyása. A gazdaság bronzkori szintre emelkedett, elterjedt az üveg használata, fejlődtek a városok.

középső kőkor (mezolitikum): az eszközkészítés fejlettsége alapján megállapított őstörténeti korszak, az →*őskőkorból* az →*újőkorbóba* való átmenet. A Közel-Kelet térségében a Kr. e. IX-VI. évezred közötti időszakot öleli fel. Ekkor kezdett kibontakozni a →*termelés*.

közrendű szabadok: az ókori Kelet differenciált társadalmában a termelőmunkát végző, szabad, de általános alávetettségben élő rétegek gyűjtőneve.

krüpteia (rejtőzködés): a spártai nevelés sajátos eleme. A serdülő ifjak egyszerű fegyverekkel lemészárolhatták a legerőteljesebb helótákat. A ~ a kemény katonai kiképzést, a helóták megfélemlítését, felkeléseik megelőzését szolgálta.

küklopikus építmények: →*újőkori* illetve réz- és bronzkori építmények (főleg városfalak), melyeknek nagyméretű, szabálytalan alakú köveit kötőanyag nélkül rakták egymásra, majd a réseket földdel, kisebb kövekkel tömködték ki. Az elnevezés onnét ered, hogy úgy gondolták, ilyen építményeket csak a →*küklopszok* hozhattak létre.

küklopszok: a görög →*mitológia* egyszemű lényei. Az Ég (Uránosz) és a Föld (Gaia) szerelméből születtek.

laikusok: a világi, vagyis nem egyházi emberek görög eredetű elnevezése.

latifundium: →*árutermelő* mezőgazdasági nagybirtok a Római Birodalomban. A Kr. e. II. században belterjessé vált, és elsősorban rabszolgákkal alkalmazott. A Kr. u. II. században a birtokközponttól távolabb eső területein a rabszolgákat felváltották a →*colonusok* és a házas rabszolgák, ami az árutermelés hanyatlásával járt.

lélekvándorlás: vallási felfogás, mely szerint az élőlények lelke testük halála után más alakban újjászületik (→*reinkarnáció*). Hogy milyen alakban, az függ az élőlény viselkedésétől. Elsősorban az indiai vallásokra jellemző (→*brahmanizmus*, →*buddhizmus*), de a görögöknél is megjelent.

levirátus (a héber férj fivére kifejezésből): a törzsi társadalmakra jellemző jogszokás, amikor az özvegyet az elhunyt férj nemzetségének legidősebb férfitagja öröklí. Ezen az alapon kérte feleségül Géza özvegyét Koppány.

lineáris A: a krétai kultúra írása (Kr. e. 2000 körül). A hieroglif jeleket váltotta fel, vonalas jelekből áll. Agyagtáblákra vagy kőre használták.

lineáris B: a krétai írásjegyek alkalmazása görög (akháj) nyelvre. Tulajdonképpen szótagírás. Ez is agyagtáblákon maradt fenn, s elsősorban gazdasági feljegyzéseket őrzött. Megfejtője Michael Ventris építész (1952). A →*írás* segítségével fejtették meg a →*lineáris A* írást.

lovag: 1. Rómában a kereskedelemmel és adóbérléssel foglalkozó réteg, mely a törvények értelmében emiatt nem vállalhatott hivatalt. Elnevezése a vagyoni beosztás szerinti lovas szolgálatból ered. A ~-ok elsősorban a →*provinciák* jövedelméből gazdagodtak, s a →*néppártot* támogatták. 2. lovas, nehézpáncélos, fegyveres réteg a →*hűbériség* idején (a X. századtól). Vagyonából képes volt önmagát fölszerelni. A ~-ok sajátos viselkedési formákat és: kultúrát alakítottak ki.

mágia: varázslat. Az óperzsa papok (= mágusok) nevéből származó görög kifejezés. Mindazon cselekedeteket jelenti, amelyekkel az ember befolyásolni kívánta a természeti jelenségeket. Az őskori emberre és a törzsi szinten élő népekre jellemző. A mágikus szertartásoknak köszönhetjük a csodálatos barlangi festményeket, s az →*újőkori* Vénusz-szobrokat.

magistratus (a latin mester, eljáró szóból): az ókori Rómában az állami tisztség illetve e tisztségek révén hatalommal rendelkező személy neve. A ~-ok viselői nem kaptak fizetést, hogy csak vagyonos, így megvesztegethetetlen emberek tölthessék be e feladatokat. A megvesztegethetetlenséget és a köz érdekének fokozott érvényesítését szolgálta a kollegialitás (többen viselték ugyanazt a hivatalt) és a személyek évenkénti cseréje is. A Kr. e. III. századig a ~-ok zömét csak →*patriciusok* tölthették be.

majordomus: udvarnagy a Frank Birodalomban. A Merovingok alatt a legfőbb méltóság, melynek birtokosai, a Karolingok később a trónt is megszerezték.

materializmus: világnézet és filozófiai szemlélet; amely az anyagi világot tekinti elsődlegesnek a szellemi világgal szemben.

messiás (a héber felkent szóból): a →*zsidóság* megváltója, akinek eljövételét a →*próféták* megjövendölték. A keresztények Jézust tekintik Messiásnak, a zsidók továbbra is várják eljövételét.

metoikoszok: együttakók. Társadalmi réteg Athénban. Szabadok, főleg bevándorlók, akik nem rendelkeztek polgárjoggal, s így nem vehettek részt a →*polisz* politikai életében, de gazdasági, elsősorban kereskedelmi és ipari tevékenységgel foglalkozhattak.

metropolita: a →keresztény egyházszerkezetben a →püspöknél nagyobb egyházi méltóság. A tartományok gyülekezeteinek élén áll.

mezolitikum →középső kőkor

misztériumvallások: a →hellenizmus korában elterjedő, csak a beavatottak számára megnyíló kultuszok (Mithrász, Ízisz), melyek a sorsuk irányítását elvesztő egyén számára az isteni gondoskodást és a túlvilági boldog élet reményét adták. Róma hanyatlásának időszakában az egész birodalomban teret nyertek.

mitológia (a görög mítosz [= monda] szóból): egy nép mítoszainak összessége. A mítoszok az istenekről és más természetfeletti lényekről szóló történetek, melyek a korszak embere számára választ adtak olyan alapvető kérdésekre, mint a világ, az emberek és az istenek eredete, a természeti és társadalmi jelenségek okai stb.

mohamedán vallás →iszlám

monoteizmus →egyistenhit

muskénum: társadalmi réteg, a félszabadok elnevezése Mezopotámiában.

múzsák: a görög →mitológiában Zeusznak és Mnemoszünének, az emlékezés istennőjének kilenc leánya, a költészet, a zene és a tudományok pártfogói, akik a Helikon-hegy forrásainak környékén éltek. Kalliópé az epikus költészet, Klió a történetírás, Euterpé a lírai költészet, Erató a szerelmi költészet, Melpomené a tragédia, Terpszikhoré a kartinca, Thália a színház, Uránia a csillagászat, Polühümnia a himnusz-költészet múzsája.

mükénéi kultúra: az →akháj törzsek által létrehozott bronzkori kultúra (Kr. e. XVI-XIII. század). Több megerősített központja volt (Mükéné, Pülosz, Athén, Tirünsz) s ezek gazdasága az ókori keleti birodalmak jellegzetességeit mutatta (→uralkodói háztartások): Uralkodói →despotikus hatalommal rendelkeztek (ez elsősorban a nagy katonai vállalkozásokkal magyarázható), de a társadalom tagoltabb a Keleten megismertnél, és nagyobb a vezető réteg önállósága.

nagycsalád: több nemzedéket összefogó, vérségi köteléken alapuló társadalmi egység, amelynek tagjai együtt laknak, együtt gazdálkodnak. Minden tulajdonuk közös, amellyel a családfő (a ~ legidősebb férfi tagja) rendelkezik.

napidíj: az athéni polgároknak fizették a népgyűlésen, illetve a színházi előadásokon való megjelenésért Periklész idején (Kr. e. V. század közepe). A →demokrácia kiteljesedését szolgálta, mert lehetővé tette, hogy a szegényebb polgárok is részt vehessenek a politikai életben.

Neander-völgyi ember (másként ősember, →*Homo sapiens*): a mai ember kihalt változata. Kb. 100 000 (mások szerint 300 000) évvel ezelőtt jelent meg Európa, Nyugat-Ázsia és Észak-Afrika vidékein, s úgy 50 000 éve pusztult ki. Agytérfogata megegyezett a mai emberével, de erős homlokeresz és vastag tarkócsont jellemezte. A ~ →hordákban élt, pattintott lándzsahegyekkel, szakóccával és csonteszközökkel vadászott. Csoportjaiban kialakult a munkamegosztás (férfiak vadászat, nők gyűjtögetés), halottait eltemette. Főbb leletei: Neander-völgy, Tata, Érd, Subalyuk.

nem formatartó eszközök: a természetben megtalálható, alkalmilag, eszközként használt tárgyak összefoglaló elnevezése. Az eszközhasználat kezdetleges fokára jellemzők, amikor még nem készítették és nem tárolták a szerszámokat. Ez a szint először a →déli majomnál mutatható ki.

nemzetség: valós vagy vélt vérségi kötelékeken nyugvó, a →nagycsaládnál nagyobb társadalmi csoport. Közös nyelv, azonos életmód és szokások jellemzik. Fontos összetartó erőt jelent a tényleges vagy elképzelt közös ő, így a ~ kultikus közösség is (→totemizmus). A ~-en belül fennállnak vagyoni, társadalmi különbségek. A ~-i összetartozásnak hatalmi, politikai okai is vannak.

néppárt (populares): politikai csoport a római köztársaságban a Kr. e. II-I. században. Idetartoztak a hatalomból kisebb mértékben részesülő, feltörekvő →arisztokraták és →lovagok. Célja a hatalom megragadása volt, s ennek érdekében a köztársaság reformját hirdette, és a →plebs követeléseit is hangoztatta (pl. a földosztást). ~-i politikus volt pl. Julius Caesar.

népszaporulat: szakszóval természetes szaporulat, mely egy közösségen vagy területi egységen belül a születések és halálozások különbségét jelenti. Kedvezőtlen körülmények esetén (háborúk, járványok, éhínségek) népességfogyásról (természetes fogyás) beszélünk.

néptribunus: a ~-~ plebejusok érdekeit védő tisztségviselő az ókori Rómában Kr. e. 494-től. →Vétójogával élve megsemmisíthette a köznép számára hátrányos törvényeket és rendelkezéseket, s a köznép érdekében törvényeket javasolhatott. Személye sérthetetlen volt, s ezzel védelmet nyújthatott a plebejusoknak. Kezdetben 2, majd 10 ~-t választottak.

népvándorlás: a fogalom a nagy népmozgások közül a Kr. u. IV-V. században kelet felől a Római Birodalomra zúduló népek támadását jelöli. A sztyeppén keletről érkező hunok 375-ben fordították vissza a nyugatról keletre tartó germánokat, akik ezután több hullámban törtek a birodalomra, amely csapásai alatt kettévált, majd nyugati fele 476-ban megszűnt.

nirvána (a szanszkrit kialakulás kifejezéséből): a boldog megsemmisülés állapota, a tökéletes nyugalom, kiszakadás a →lélek-vándorlás szakadatlan körforgásából. A →buddhizmus tanításai szerint a ~-ba a vágyakról való lemondással, elmélkedéssel és aszkézissal lehet eljutni.

nomád (a görög nyájhoz tartozó kifejezésből): a vándorló életmódot folytató, legeltető nagyállattenyésztést űző népek elnevezése. Társadalmi szervezetük (→*nemzetiség*, →*törzs*, törzsszövetség), vallásuk, lakóhelyük sok hasonlóságot mutat. A nagy harci erőt jelentő mozgékony lovas ~-okat tehetséges vezetők egységbe kovácsolták, ám ezek a birodalmak nagyrészt a vezér halála után szétestek.

nomoszok: az ókori Egyiptom közigazgatási egységei.

növénytermesztés: az →*újkőkorszakban* (elsőként a Közel-Keleten) az eszközfejlődés és a felhalmozott tapasztalatok következtében a gyűjtögetésből kialakult →*termelő* tevékenység. Kezdetben csak learatták a termést (ún. arató népek), majd a föld előkészítésével (ásóbot, eke) és a növények nemesítésével megjelent a tudatos gazdálkodás, a földművelés.

nyelvsalád: az azonos eredetű nyelvek összessége (pl. →*sémi*, →*indoeurópai*). Az egy →-ba tartozó nyelveknél hasonlóak a nyelvtani sajátosságok, s történelmi értelemben véve nem késői szétválás esetén a szavak egy része is. A hasonlóság annál erősebb, minél később történt a szétválás.

nyelvszere: népek keveredésekor, összeolvadásakor egyes népek felvehetik a velük együttélő másik (általában létszámában nagyobb) nép nyelvét. Így történt ez a bolgárokkal a Balkánon, a gallokkal a római korban, és sok nomád néppel a sztyeppén. Lehetséges, hogy a magyarság finnugor vagy török nyelve is ilyen ~-részén alakult ki.

Óbirodalom: a bronzkori Egyiptom történeti korszaka (Kr. e. 2700-2200). Az uralkodó (fáraó) korlátlan hatalma jellemezte. Az egész gazdaság az állam irányítása alatt állt. Ekkor jöttek létre a →*piramisok*.

olümpiai játékok: Zeusz tiszteletére rendezett ünnepi játékok (sportversenyek). Kr. e. 1000 körül kezdődtek a viadalok, Kr. e. 776-ból maradt ránk az első feljegyzett eredmény (ez a görög időszámítás kezdő éve), s egészen a Kr. u. a IV. század végéig tartottak ~-at. A négyévenként megrendezett versenyek idejére békét hirdettek, hogy minden ~ polisz polgárai részt vehessenek a nagy erőpróbán, amely a görögség összetartozását is erősítette.

optimaták (a legjobbak): politikai csoport a római köztársaságban a Kr. e. II-I. században. A hatalmat birtokló senatori →*arisztokráciát* képviselte. Célja a hagyományos köztársasági intézmények megerősítése, a változások megakadályozása.

osztrakiszmosz →*cserépszavazás*

öntözéses gazdálkodás: a száraz éghajlatú folyamvölgyekben (Tigris, Eufrátesz, Nílus, Indus stb.) létrejött magas szintű földműveskultúra. A természeti adottságoktól függően a módszerek különbözőek voltak (árasztásos, vízkiemeléses öntözés stb.), de valamennyi formára jellemző, hogy nagyszámú munkaerőt, szervezettséget és jelentős mértani, csillagászati ismereteket igényelt. Ezáltal az ~ jelentős szerepet játszott a munkaszervezés fejlődésében, végső soron az →*állam* kialakulásában.

őskőkorszak (paleolitikum), pattintott vagy csiszolatlan kőkorszak: az eszközkészítés fejlettsége alapján megállapított őstörténeti korszak, az őskor első, s leghosszabb időszaka (kb. 600 000 évvel ezelőtől a Kr. e. IX. évezredig). A szerszámok közből készültek, pattintásos módszerrel, megmunkáltságuk durva. Az ~ jellemzője a →*zsákmányoló életmód*.

őslénytan (paleontológia): a földtörténeti múlt élőlényeit kutató tudomány. Az állati csontok kormeghatározók lehetnek, s segítenek elődeink életkörülményeinek felvázolásában.

ötszázak tanácsa →*bulé*

paleolitikum →*őskőkorszak*

paleontológia →*őslénytan*

páli fordulat: Pál ~-*apostol* tanításaihoz köthető, döntő változás a →*kereszténység* történetében. Lényege, hogy nem csak a →*zsidók* követhetik Krisztus tanításait, és a módosabbak is lehetnek keresztények. A keresztény közösségek a ~ után már nem a saját életükben várták a végítéletet, mert a bűnöktől való megváltás Krisztus halálával megtörtént: A keresztények megbékültek a világi hatalommal, elfogadva azt Isten rendelkezésének. A ~ megalapozta a kereszténység világvallássá válását, ugyanakkor a zsidóság jelentős részét szembeállította azzal.

pankráció: a birkózás az ókori →*olümpiai játékokon*. Szabályai kötetlenebbek voltak a mai előírásoknál, így sokkal durvább volt. A mai szabados, cirkuszi jellegű birkózás innen nyerte nevét.

patriarcha, pátriárka (az atya szóból): 1. a kora középkorban a legnagyobb keresztény központok (Róma, Konstantinápoly, Antióchia, Alexandria, Jeruzsálem) egyházi vezetőinek címe. 2. a görögkeleti egyház feje.

patricius (a latin jó apától származó kifejezésből): a Róma alapítóinak tekintett →*nemzetségek* polgárjoggal rendelkező vagyonos tagjai, akik a királyság megdöntésétől a Kr. e. III. századig a hatalom egyedüli birtokosai voltak. Uralmuk egyrészt a kizárólagosan birtokolt hivatalokon, másrészt az örökölt és az →*ager publicusból* megszerzett földbirtokon alapult.

patrocinium: a patronátus rendszere, alárendeltséget rögzítő jogkapcsolat. A Római Birodalom bomlásakor bizonytalanná váló helyzetben a szabad földművesek nem tudván megvédeni magukat, nagybirtokosok védelme alá helyezkedtek, s cserébe szolgáltatásokkal tartoztak, esetleg földjüket is felajánlották a birtokosnak. Így az egykori szabadok helyzete közelített a →*colonusokéhoz*.

peloponnészoszi szövetség: a görög →*poliszok* Spárta vezetése alatt álló szövetsége, amely Kr. e. 550 körül jött létre. Elsősorban Spártának a Peloponnészoszi-félsziget feletti hatalmát szolgálta, de támogatta az arisztokratikus berendezkedésű államokat, s megpróbálta ellensúlyozni Athén befolyását.

pentatlon: ötpróba. Versenyszám az ókori →*olimpiai játékokon*. Futásból, távolugrásból, diszkosz- és gerelyhajításból, valamint birkózásból állt.

pénz: általános csereeszköz, amelynek értékéhez más áruk értékét viszonyítják, és elfogadása az →*állam* vagy valamely más hatalom által garantált. ~ lehet minden olyan dolog, amely kis mennyiségben nagy értéket jelent, s amelynek értékét általánosan elismerik. Az ókorban és a középkorban ez többnyire az ezüst vagy az arany.

perioikoszok: körüllakók. Spártában a Lakóniát körülvevő hegyekben élő, feltehetően →*dór* eredetű lakosság. Nem rendelkeztek polgárjoggal, de szabadok voltak. Elsősorban kézműiparral és bányászattal foglalkoztak. Háborúban a spártai haderő segéderejét képezték.

peristylum: oszlopos folyosóval körülvett belső udvar, kert a római lakóházban. Itt zajlott a család élete.

philippikák: philipposzi beszédek. Démoszthenész nagy hatású beszédei, melyeket a görög poliszok függetlenségét veszélyeztető makedón uralkodó, II. Philipposz, s az őt támogató görögök ellen írt.

phülé: a szó eredeti jelentése törzs, később területi alapon szerveződő közigazgatási egység Athénban. Kleiszthenész reformjai révén (Kr. e. 508) a tíz ~ jött létre, s közülük mindegyik egy városi, egy szárazföldi és egy tengerparti területből állt. Mivel a ~-k küldtek tagokat fontos testületekbe (pl. a →*buléba*), ez a látszólag földrajzi, valójában azonban társadalmi tartalmú felosztás biztosította a →*démosz* fölényét az →*arisztokráciával* szemben.

piramis: az egyiptomi fáraók hatalmas síremlékei az →*Óbirodalom* idején. (A kifejezés görög eredetű.) Célja a fáraó mumifikált holttestének védelme (a holttest megsemmisülése a végleges halált jelentette) és hatalmának kifejezése. Kezdetben lépcsős ~-okat emeltek (Dzsószer), majd kialakult a szabályos gúla forma (Kheopsz, Khefrén, Mükérisz). A ~-okat évtizedek alatt, a →*közrendű szabadok* munkájával építették.

plebejus (a latin tömeg kifejezésből): olyan szabad Rómában, aki nem tartozott a patrícius nemzetségek kötelékébe. Parasztok, kereskedők és iparosok voltak, s kezdetben (a királyok korában) nem rendelkeztek polgárjoggal, így nem részesülhettek az →*ager publicusból* sem. A köztársaság korában hosszú harcot vívtak egyenjogúságukért, melyet egyre fontosabbá váló katonai szerepük miatt a Kr. e. III. századra ki is vívtak.

plebs: a római köznép. A római parasztság tönkremenetele idején (a Kr. e. II. században) a városokba áramló, ingyenélő vagy napszámos munkákból tengődő szabadokat nevezték így. Az állam ingyengabonával tartotta el, és cirkuszi játékokkal szórakoztatta. A politikai életben is sokszor felhasználták e könnyen befolyásolható tömeget.

polisz: görög városállam. Az →*átmeneti korban* (Kr. e. XII-VIII. század) jött létre. A városból és közvetlen környezetéből állt. Kialakulásakor a földdel rendelkező tulajdonosok politikai közössége, majd a tulajdon sokfélesége mellett a polgárjog vált meghatározóvá. (A földművelés azonban mindvégig fontos maradt.) A ~-ok közös birtokokkal is rendelkeztek (bányák, erdők stb.). Görögországban kb. 750 ~ volt. A →*hellenizmus* korában önállóságuk megszűnt.

politeizmus →*sokistenhit*

pontifex maximus: a papi testület feje Rómában. Augustustól Constantinusig e méltóságot a császárok viselték.

praetorianusok: az Augustus által létrehozott testőrgárda. A későbbiekben a Rómában állomásozó haderő komoly tényezővé vált az uralomváltások pillanatában.

presbiterek (az idősebb szóból): a →*püspök* segítői a →*keresztény* gyülekezetekben, akikből az egyházszervezet kialakulásával a →*klerikusok* lettek.

principatus: az Augustus által kiépített leplezett egyeduralom. A hadseregre támaszkodó egyeduralmodó a köztársasági érzelmekre, hagyományokra tekintettel a köztársasági tisztségeken keresztül gyakorolta hatalmát. A rendszer évszázadokig működött, de a köztársasági formákat mind nyíltabban mellőzték.

Proconsul: az emberszabású majmok és az ember egyik feltételezett állatőse, 17-14 millió éves afrikai lelet, mely nevét a londoni állatkert kedvelt csimpánzáról kapta. Az →*egyiptomi majomnál* fejlettebb, már a mai majmokra emlékeztető agykoponyával rendelkező emlős.

próféta: az isteni kinyilatkoztatásokat közvetítő, a jövőndöt előre látó, a tömegre hatni tudó férfi. Az ótestamentumi ~-ák (Ézsaiás, Jeremiás) megrótták a →*zsidóságot* az idegen istenek tiszteletéért, megjövendölték az asszír hódítás bekövetkeztét és a →*messiás* eljövételét.

proscriptio --- *feketelistázás*

provincia: tartomány, a meghódított területeken kialakított igazgatási egység a Római Birodalomban. A rómaiak Itália meghódítása után a távolabb fekvő területeket szervezték ~-ákká. Ezek élére római helytartót állítottak. Az itteni hivatalnokokat kinevezték és nem választották. A ~-ák lakossága adót fizetett Rómának, s nem voltak politikai jogai.

punok: a föníciaiak római neve. Türosz gyarmatvárosának, Karthágónak a lakóit is így nevezték.

püspök (az episzkoposz [= felügyelő] görög szóból): kezdetben a városi →*keresztény* gyülekezetek vagyonát felügyelte, az egyházi →*hierarchia* kialakulásával (a Kr. u. III. században) pedig a nagyobb városok gyülekezetének és e városok köré szerveződő egyházkormányzati területnek a vezetője. Fölötte állt a →*metropolita* és a →*patriarcha*.

rabbi (a héber mester szóból): →*zsidó* egyházi személy, a vallási törvények tanítója, a szertartások vezetője.

rabszolga: szabadságától megfosztott, más tulajdonát képező személy. Általában semmiféle jogokkal nem rendelkezett, eladható és átörökíthető volt, mint bármely más tulajdon. Szinte beszélő szerszámnak tekintették. A ~-ák az ókori Keleten döntően nem a termelésben dolgoztak, csak ház körüli munkát végeztek (házi rabszolgaság), míg a görög és a római gazdaságban egyes időszakokban a termelés jelentős tényezői voltak.

Ramadán: az →*iszlám* nagyböjtje, mely egy hónapig tart, s ezalatt napkeltétől napnyugtáig tilos enni és inni.

régészet (archeológia): a régmúlt tárgyi emlékeit feltáró tudomány. A történetírás számára döntő segítséget ad az írás megjelenése előtti korok kutatásához. A ~ eredményeinek felhasználását korlátozza, hogy nehézségeket jelent a feltárt anyagi és a rendelkezésre álló írásos emlékek összhangba hozása, és sokszor nehéz kideríteni, hogy mely népcsoporthoz tartoznak a leletek.

régészeti kultúra: az azonos jegyeket (díszítőelemek, megmunkálás, temetkezés stb.) mutató régészeti leleteket létrehozó népcsoportot nevezi így a szaktudomány. reinkarnáció: újjászületés, amikor a lélek a test halála után egy másik testet ölt.

relief: dombormű.

réz: a természetben tisztán is előforduló, könnyen megmunkálható, de puha fém. A Közel-Kelet térségében a Kr. e. IV. évezredben (rézkor) játszott döntő szerepet.

robot: ingyenmunka. A földesúr által megkövetelt jobbágyi szolgáltatások egyik fajtája. A →*jobbágyok* ~-ban művelték meg az →*allódiomot*, de idetartoztak a szállítási feladatok is.

romanizálódás: a latin nyelv és kultúra átvétele. A folyamat a Római Birodalom nyugati területein volt átható erejű, míg keleten a görögös kultúra mellett hatása mérsékeltebb volt.

Rudapithecus Hungaricus: az →*erdei majmok* magyarországi lelete: Nevét az északkelet-magyarországi rudabányai lelőhelyéről kapta.

saduf: az egyiptomi →*Újbirodalomban* elterjedő gémeskútszerű vízkiemelő szerkezet.

saga: a IX-XIII. században lejegyzett izlandi mondák. Érdekességük, hogy latin betűkkel, de germán nyelven íródtak. Fontos forrásai a viking időknek.

sárgaturbánosok: kínai parasztfelkelők (Kr. u. 184). Lázadásuk hozzájárult a Han-dinasztia megrendüléséhez és bukásához.

Selyemút: a Kínát Indiával és a Közel-Kelettel összekötő karavánút. Kr. e. 2000 körül alakult ki, s hossza – a leágazásokkal együtt – kb. 6500 km volt. A ~-on Kínából selymet, porcelánt szállítottak, míg viszonzásul aranyat, rabszolgát, majd üvegárut.

sémi: az →*indoeurópai* mellett az ókori Kelet másik nagy →*nyelvsaládja* és népcsoportja, amely Kis-Ázsiában és Észak-Afrikában terjedt el. Idetartoznak az akkádok, a föníciaiak, a →*héber* és az arabok. Az elnevezés a bibliai Noé egyik fiát, Sémét idézi.

senatus (szenátus): a vének tanácsa Rómában. Az intézményt az etruszoktól vették át a királyság korában. A köztársaság idején a legfőbb hatalom birtokosa, megerősítette a törvényeket, felügyelte a →*magistratusokat*, a pénzügyeket, a vallási életet, irányította a külpolitikát. A császárkorban lassan jelentéktelenné vált. Tagjai a volt magistratusok, akiket a →*ensorok* jelöltek ki. A királyság korában 100, később 300, majd Sulla idejétől 600 tagja volt.

senior: a hűbérúr elnevezése.

servus casatus: házas rabszolga. Szerepében a →*colonushoz* hasonló, ám annál jogaiban korlátozottabb földbérelő a Római Birodalom válsága idején.

sokistenhit (politeizmus): vallási felfogás, amely szerint a világot és az emberek sorsát több isten irányítja.

suffes: a Karthágó élén álló, évente választott két főhivatalnok, a végrehajtó hatalom fejei.

szakrális királygyilkosság: szent királygyilkosság, amellyel a →*törzsi* szinten élő népeknél találkozunk. Az uralkodó személyét szentnek tekintették, és sorsát azonosították a törzs sorsával. Ha úgy érezték, hogy már nem tudja megszerezni az égiek jóindulatát (pl. megbetegedett, megöregedett), alkalmatlanná vált az uralkodásra, ezért meghatározott módon végeztek vele. Egyes források szerint Álmos is ~ áldozata lett a honfoglalás előestéjén.

szatrapia: az Óperzsa Birodalom tartományainak elnevezése, székhelyük a közigazgatás, az adószedés központja, a hadsereg állomáshelye. Polgári és a katonai irányítása nem volt egy kézben, nehogy a ~-ák az elszakadási kísérletek központjai lehessenek.

Szentháromság: a keresztény egyház → *dogmája* Istenről, amely szerint az Atya, a Fiú (Jézus) és a Szentlélek egyazon isten három személyben. Mindhárman rendelkeznek az isteni tökéletességgel és tulajdonságokkal. A niceai → *zsinat* fogadta el 325-ben.

szikessedés: az ásványi sók felhalmozódása a talaj felső rétegeiben. A folyamatos öntözés és a nagy párolgás hatására Mezopotámiában is bekövetkezett, s tápanyagbevitel hiányában a talaj alkalmatlanná vált a termelésre.

szofisták: görög bölcselek, akik a vitatkozás, az érvelés tudományára tanították az érdeklődőket. A Kr. e. VI. században a → *demokrácia* teremtette politikálási lehetőség hívta életre ezt a vándorló bölcselek réteget. Azt hirdették, hogy minden viszonylagos, az igazságok az azokat szemlélő és érzékelő embertől függenek.

szokásjog: a hagyományokon alapuló jogrend, mely az írásbeliséggel nem rendelkező, vagy annak kezdeti fokán álló népeknél figyelhető meg.

sztlél: feliratos vagy domborművekkel díszített oszlop illetve kőtábla. Az ókori Keleten jelentős események emlékére állították (pl. Keselyűs ~).

sztoa: fedett oszlopsor, mely alatt sétálgatva társadalmi életet éltek a görögök. Innen származik a → *sztoikus* filozófusok elnevezése.

sztoikusok: Zénón görög filozófus tanainak követői, akik szerint az egyén a világ rendjét és sorsát elfogadva, s kiegyensúlyozott, mértékletes életre törekedve érheti el a szabadságot. A ~ nézetei egyfajta reagálást jelentettek a → *despotikussá* váló hatalmi berendezkedésre.

sztratégosz: katonai vezető Athénban. Jelentős politikai hatalommal is bírt. A tisztség fontosságát mutatja, hogy a 10 ~-t akkor is választották, mikor a többi hivatalt már sorsolással lehetett elnyerni. ~-ként vezette Athént tizenöt éven át Periklész (Kr. e. V. század közepe).

szűszai menyegző: Nagy Sándor birodalomépítő törekvéseinek groteszk példája. Nagy tömegben görögöket és perzsákat házasított össze, hogy egységbe kovácsolja alattvalóit.

tagoltság: a tengerpartokat jellemző földrajzi mutató. Azt fejezi ki, hogy egy egységnyi területű szárazföldnek milyen hosszú tengerpartja van. A ~ a domborzati viszonyoktól függ: a tengerpartra kifutó hegységek, a folyótorkolatok, a szigetek és öblök növelik a ~-ot. A tagolt part általában jó kikötési lehetőségeket biztosít.

taoizmus: az állam megszületése előtti boldognak vélt kor felé forduló kínai → *bölcselet*, melyet Lao-ce hozott létre a Kr. e. VI. században. Az állandóság, a hagyományok tisztelete, s minden változás merev elutasítása jellemzi. Alapkönyve a Tao tő king (Az út és erény könyve).

tárgytisztelet (fetisizmus): az → *őskőkor* végén megjelenő ~ *mágikus* hit, mely szerint a közösség életét bizonyos tárgyak befolyásolhatják. E tárgyak (fétisek) tisztelete biztosíthatja a szerencsés vadászatot, a betegségek elmúlását, a kedvező időjárást stb.

társadalom: szervezett emberi közösség, amely meghatározott kapcsolatokkal (ezek elsősorban a tulajdonviszonyoktól és a munkamegosztástól függenek) és együttélési szabályokkal jellemezhető.

templomgazdaság: az ókori Keleten elterjedt termelési egység. A föld, a termelés, a kereskedelem és a javak elosztása az állam (város) illetve az ezt megtestesítő templom kezében volt. A → *termelést* → *közrendű szabadok* végezték. A ~ önellátó szervezet, központja a raktár, amely begyűjtötte a megtermelt javakat, és szerszámmal, nyersanyaggal, élelemmel látta el a földműveseket s a kézműveseket. A görögöknél a → *mükénéi korban* alakultak ki hasonló felépítésű uralkodói háztartások.

tengeri népek vándorlása: nagy erejű népvándorlás a Kr. e. XIII. században, mely tengeren és szárazföldön zúdult a Közel-Kelet földművelő birodalmaira. Hatti és Egyiptom először ellenállt, majd összeomlott csapásaik alatt. A → *filiszteusok*, föníciaiak és a → *héber*ek a ~-át követően új államokat hoztak létre.

teokratikus állam: olyan államberendezkedés, amelyben a hatalom a papság vagy egy papi szervezet kezében van. ~ volt Felső-Egyiptomban, Herihor vezetése alatt (Kr. e. XI. század).

termékeny félhold: a Közel-Kelet termékeny vidékeit (Palesztina, Fönícia, Mezopotámia) jelentő térség, ahol a → *neolitikum* idején megkezdődött a → *termelés*. Ezen a vidéken volt a vadbúza, a vadköles és a vadkecske őshazája.

termékenységkultusz: az → *újkőkorbán* kialakuló → *növénytermesztés* és → *állattenyésztés* miatt a → *mágikus* szertartások célja az állatok és növények szaporodását meghatározó termékenység befolyásolása lett. Ennek művészi megjelenítői pl. a női termékenységet kihangsúlyozó Vénusz-szobrok.

termelés: az ember tudatos tevékenysége, amellyel a természetben található javakat önmaga számára felhasználhatóvá teszi, s a természeti erőforrásokat a saját szolgálatába állítja. A ~ társadalmi méretű szükségleteket elégít ki, s közösségi tapasztalatokat használ fel. Az → *újkőkorbán* jelent meg.

tetrarchia: négyes uralom. A Római Birodalomban Diocletianus által bevezetett hatalmi, kormányzati rendszer, a császári hatalom területi megosztása a két társuralkodó és a két alicsászár között. Ezáltal a központi hatalom valóságosabbá vált a különböző területeken, és jobban kézben tudta tartani a szétforgácsoló birodalmat.

títánok: rendkívüli tulajdonságokkal bíró lények a görög $\rightarrow$ mitológiában. Az Ég (Uranosz) és a Föld (Gaia) gyermekei. Közéjük tartozott Kronosz, Rheia és az emberek számára tüzet szerző Prométheusz is. Az istenek harcában győzedelmeskedő Zeus letaszította a ~-at az alvilág legsötétebb részébe, a Tartarosba.

totemizmus $\rightarrow$ állattisztelet

Tömjénút: Arábia délkeleti részétől a Vörös-tenger partvidékén Kis-Ázsiáig haladó kereskedelmi útvonal az ókorban és a középkorban. Az itt szállított legfontosabb árucikk a vallási szertartásokon nélkülözhetetlen tömjén volt.

törzs: a valós vagy vélt vérségi közösség alapján szerveződő $\rightarrow$ társadalmak $\rightarrow$ nagycsaládnál és $\rightarrow$ nemzetségnél nagyobb egysége, az $\rightarrow$ állam létrehozása előtti hatalmi szervezete.

triumvirátus (három férfi szövetsége): két politikai érdekszövetség elnevezése Rómában, a köztársaság válsága idején. Az első ~ (Caesar, Crassus, Pompeius, Kr. e. 60) célja a $\rightarrow$ consuli tisztség, majd egyéb hivatalok megszerzése a senatori $\rightarrow$ arisztokrácia ellenében. A második ~ (Octavianus, Antonius, Lepidus, Kr. e. 43) célja Julius Caesar gyilkosainak megbüntetése, s a hatalom megtartása azokkal szemben, akik a régi köztársasági államrend helyreállítását akarták.

túlnépesedés: az a jelenség, amikor egy terület nem képes eltartani lakóit. ~-t okoz, ha a népességszám növekedését technikai vagy természeti okok miatt nem követi a $\rightarrow$ termelés fejlődése, vagy változatlan népességszám mellett csökken a termelés (pl. a természeti feltételek romlása miatt). A népességfelesleget levezetheti kivándorlás ($\rightarrow$ görög gyarmatosítás, népvándorlások), vagy járványok, éhínségek állítják helyre a megbomlott egyensúlyt.

türannisz: zsarnokság. Olyan egyeduralom a görög $\rightarrow$ polisokban, amelynél (ellentétben a királysággal) a hatalmat törvénysértő módon, többnyire erőszakkal ragadják meg, és tartják fenn. Kialakulását az teszi lehetővé, hogy a $\rightarrow$ démosz és az $\rightarrow$ arisztokrácia küzdelmével járó társadalmi feszültség (mindkét réteg elégedetlensége) kihasználható a hatalom megszerzésére. A zsarnokok (türannoszok) általában az arisztokrácia elnyomásával és a démosznak kedvező gazdasági intézkedésekkel próbálták fenntartani uralmukat, ezért a ~ alatt a démosz tovább erősödött.

Újbirodalom: történelmi korszak Egyiptomban (Kr. e. 1550-1000). Jelentős gazdasági fejlődés jellemezte (ekés földművelés, égetett téglák, a ló és a tevé elterjedése). Döntővé vált a vas használata. A fáraók hódításaival a birodalom területe számottevően nőtt, hatalmi helyzete erősödött. Ugyanakkor megerősödött a papi és a világi vezető réteg, ami a központi hatalom hanyatlásával járt. Emiatt, és a $\rightarrow$ tengeri népek támadása nyomán összeomlott az ~.

újkőkor (neolitikum), **csiszolt kőkor:** az eszközkészítés fejlettsége alapján megállapított őstörténeti korszak. A fejlődés központját jelentő Közel-Keleten a Kr. e. VII. évezredben volt. A szerszámok legfontosabb anyaga a kő, amelynek megmunkálása csiszolással történt, így az eszközök használhatósága nagy mértékben nőtt. Ez a fejlődés elősegítette a $\rightarrow$ termelés kialakulását. Az ~-ban létrejöttek az állandó települések ($\rightarrow$ falu, $\rightarrow$ város), s megerősödtek a társadalmi különbségek.

ulema: mohamedán jogtudós, aki értelmezi a $\rightarrow$ Koránt, s annak szellemében azokat az eseteket, amelyekre ott nem található rendelkezés. Ez azért fontos, mert az $\rightarrow$ iszlám világban a Korán alapján ítélik meg.

vallási dualizmus: a világot két végletesen szembenálló erő (pl. jó és rossz, világosság és sötétség) küzdelmeként felfogó vallásos elképzelés.

varégek: a vikingek elnevezése Kelet-Európában. A folyamat mentén telepeket létrehozó ~ szervezték meg a keleti szláv államalakulatokat.

varna $\rightarrow$ kaszt

város: olyan település, amelynek lakói jelentős részben ipari és kereskedelmi tevékenységből élnek. Gyakran igazgatási, védelmi, kulturális központok. Az első ~-ok az $\rightarrow$ újkőkorból jöttek létre, a Közel-Keleten (Khírokitia, Çatal Hüyük). A ~-ok közlekedési csomópontokban, folyami átkelőknél, jól védhető helyek közelében, jó kikötőhelyeken alakultak ki.

vas: a természetben nagy mennyiségben előforduló, így könnyen hozzáférhető, jól megmunkálható és jó fizikai tulajdonságokkal rendelkező fém. A Közel-Kelet térségében a Kr. e. II. évezred közepétől terjedt el (vaskor).

vazallus: a hűbéres elnevezése.

vétójog (a latin veto [= tiltakozom] kifejezésből): valamely személy vagy testület joga arra, hogy bizonyos törvények, rendeletek életbe lépését megakadályozza. (Lásd: $\rightarrow$ néptribunus)

vörös szemöldökűek: kínai parasztfelkelők (Kr. u. 21). A +-~ által indított polgárháborúnak a császár és a lakosság jelentős része is áldozatul esett.

vörösalakos kerámia: a görög $\rightarrow$ fazekasság technikája, amely a Kr. e. VI. század végén jelent meg. A kerámiákon a háttért feketére színezték, amelyben az alakok az agyag természetes vörös színével jelentek meg.

zikkurat: toronytemplom Mezopotámiában a Kr. e. III-I. évezred között. Minden jelentősebb város emelt ~-ot, amely úgy készült, hogy egyre kisebb, négyszögletes, tömör téglalapítményeket raktak egymásra. A szinteket más-más színnel festették be, s a torony tetején helyezkedett el az istenség szentélye.

zsákmányoló életmód: az élelemszerzés kezdetleges formája, amikor az ember a természetben készen található javakat megszerzi és elfogyasztja. Fő formái a gyűjtögetés (amit főleg a nők végeztek) és a vadászat. ~ esetén egy-egy embercsoportot csak hatalmas terület képes eltartani. Az →*újkőkorig* jellemző, s a →*termelés* váltotta fel.

zsidók →*héber*

zsinagóga (a görög szünagógé [= gyülekezőhely] kifejezésből): ~ zsidó imaház. A jeruzsálemi templom lerombolása után épített zsidó kultikus épületek, ahol a szent iratokat őrzik, s együtt imádkoznak.

zsinat (a szinódus [= gyűlés] kifejezésből): az egyház ügyeinek megtárgyalására összehívott gyűlés, amely minden hívőre kötelező határozatokat is hoz. A ~-on részt vevők köre a →*kereszténység* története során változott: a III. századtól csak az egyháziakat, majd csupán a főpapokat hívták meg.

zsoldoshaderó: fizetésért (zsoldért), hivatásszerűen harcoló katonákból álló hadsereg. Mind a görögöknél, mind a rómaiaknál akkor jelent meg, mikor a szabad középrétegek gazdasági helyzete megingott, s nem bírták a katonáskodás anyagi terheit. A ~ általában nagy harci értéket jelentett, de egyes politikusok könnyen felhasználhatták a hatalomért folyó küzdelmekben.

zsugorított temetkezés: a holttestek összekötözött, zsugorított formában történő eltemetése. A ~ a túlvilágról alkotott képzetek meglétére utal, mivel így kívánták megakadályozni, hogy a halott szelleme visszatérjen. Ez a módszer a *cró-magnoni embernél* jelent meg.